

УДК 821.161.2.09Матіос(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-210-37>

АРХЕТИПНІ ВИМІРИ ЗЛА В РОМАНІ МАРІЇ МАТІОС «ЧЕРЕВИЧКИ БОЖОЇ МАТЕРІ»

ARCHETYPAL DIMENSIONS OF EVIL IN THE NOVEL BY MARIA MATIOS «THE SHOES OF THE MOTHER OF GOD»

Райбедюк Г.Б.,*orcid.org/0000-0001-8984-5496**кандидат філологічних наук, професор,**професор кафедри української мови і літератури**Ізмаїльського державного гуманітарного університету*

У статті запропоновано аналіз втілення концепту зла на матеріалі роману Марії Матіос «Черевички Божої Матері» та означено основні його виміри. Зло є невіддільним від психіки особистості, що окреслено в психологічних напрацюваннях Ф. Зімбардо та К. Г. Юнга. Його також розглядаємо як невід'ємну частину дихотомії людського буття, тож різнопланова вербалізація концепту зла притаманна для словесної творчості протягом усього еволюційного поступу людської цивілізації. В усній народній та літературній творчості зло постає в певних образах. Модерна та постмодерна література репрезентує неоднозначне ставлення до зла та його багатовимірну інтерпретацію. Це дає підстави для виокремлення різних вимірів зла в романі Марії Матіос «Черевички Божої Матері», представленого на рівнях індивідуального та колективного несвідомого, а також у національному контексті, визначеного історичними перипетіями конкретного топосу – Буковини.

Методологічний підхід розвідки передбачає виокремлення образів, які потенційно слугують уособленням зла в романі. Ці образи у свою чергу можуть утілювати особистісні та загальнолюдські архетипи, а також тригерні національні концепти, які виявляють особливо чутливі теми для української літератури й для Марії Матіос зокрема. Це дозволяє наблизитися до розуміння світогляду письменниці стосовно проблеми добра й зла, що є складовою її психологічного портрета в психоестетичній парадигмі досліджень.

У романі «Черевички Божої Матері» зло розглядаємо через рецепцію головної героїні Іванки Борсук. Його представлено в трьох вимірах: міфічному, особистісному та соціальному/історичному. Міфічний вимір зла окреслюємо через сприйняття та інтерпретацію Іванкою народних вірувань, які здобувають своєрідну візуалізацію завдяки уяві дівчинки. Особистісний вимір представлено за допомогою психологізму оповіді, який дозволяє читачеві осягнути психосвіт Іванки та процес її індивідуалізації, важливою складовою якого є інтеграція Тіні. Ці виміри Марія Матіос розглядає як неоднозначні або ж неунікні, зумовлені зовнішніми або інтрапсихічними чинниками. Натомість абсолютне зло представлено в соціальному/історичному вимірі через градацію проявів від побутової дискримінації за національними ознаками до жорстокої розправи німецьких загарбників над євреями. Історичне зло повною мірою втілено в образах радянських (красних) та німецьких (чорних) солдат. Марія Матіос розкриває своє безкомпромісне ставлення до жорстокості завойовників, але образ «красного комісара» є певним застереженням, що зло може набувати привабливих форм та уособлювати неоднозначний архетип Трикстера.

Ключові слова: аналітична психологія, архетип, зло, Марія Матіос, психологізм, психоестетика.

The article analyzes the embodiment of the concept of evil in the novel *The Shoes of the Mother of God* by Maria Matios and outlines its main dimensions. Evil is inseparable from the psyche of the individual, as outlined in the psychological works of F. Zimbardo and C. G. Jung. It is also seen as an integral part of the dichotomy of human existence, so the diverse verbalization of the concept of evil is inherent in verbal creativity throughout the evolutionary progress of human civilization. In oral folk and literary works, evil appears in certain images. Modern and postmodern literature represents an ambiguous attitude to evil and its multidimensional interpretation. This gives grounds for identifying different dimensions of evil in Maria Matios's novel *The Shoes of the Mother of God*, where it is presented at the levels of the individual and collective unconscious, as well as in the national context, which is determined by the historical vicissitudes of a particular topos – Bukovyna.

The methodological approach of the study involves the identification of images that potentially serve as the personification of evil in the novel. These images, in turn, can embody personal and universal archetypes, as well as trigger national concepts that reveal particularly sensitive themes for Ukrainian literature and for Maria Matios, in

particular. This allows us to come closer to understanding the writer's worldview on the problem of good and evil, which is part of her psychological portrait in the psycho-poetic paradigm of research.

In the novel "The Shoes of the Mother of God", evil is considered through the reception of the protagonist Ivanka Borsuk. It is presented in three dimensions: mythical, personal, and social/historical. The mythical dimension of evil is outlined through Ivanka's perception and interpretation of folk beliefs, which are visualized through the girl's imagination. The personal dimension is presented through the narrative's psychologism, which allows the reader to comprehend Ivanka's psychological world and the process of her individuation, an important component of which is the integration of the Shadow. Maria Matios considers these dimensions as ambiguous or unavoidable, caused by external or intrapsychic factors. Instead, absolute evil is presented in the social/historical dimension through a gradation of manifestations from everyday discrimination on ethnic grounds to the brutal massacre of Jews by the German invaders. The historical evil is fully embodied in the images of Soviet (red) and German (black) soldiers. Maria Matios reveals her uncompromising attitude to the cruelty of the conquerors, but the image of the "Red Commissar" is a kind of warning that evil can take on attractive forms and personify the ambiguous archetype of the Trickster.

Key words: analytical psychology, archetype, evil, Maria Matios, unconscious, psychology, psychopoetics.

Постановка проблеми. Драматичне сьогодення України відчутно актуалізувало гуманістичний дискурс у творчості сучасних письменників. Тож пошук інтересу науковців до морально-етичної проблематики в художній літературі є фактом сподіваним і закономірним. Дослідники виявляють особливу увагу тих художніх творів, котрі акумулюють у собі потужний гуманістичний потенціал, виводять на перший план смисложиттєві проблеми граничних підстав буття, засвідчують «інтуїтивне прагнення вийти з-під темної і гнітючої влади Зла» [1, с. 300]. Глибинні смисли подібних творів проявляються на різних рівнях (соціально-історичному, філософському, психологічному тощо), проте в кожному разі текстово забезпечуються архетипною антиномією Добро/Зло.

У художній літературі зло як універсальне поняття й етична категорія може набувати різних форм функціонування. У казках воно зазвичай є абсолютним та очевидним. Так, скажімо, споглядання лихого відьми чи кровожерливого дракона дає чітке й непомильне уявлення, що перед нами темні сили. Натомість література, зокрема модерна й постмодерна, здебільшого не пропонує однозначних трактувань смислового наповнення концепту зла. Його сутність проявляється в певних образах, які тією чи тією мірою асоціюються з архетипами колективного несвідомого.

У прозі Марії Матіос спостерігаємо різнобічну структуру зла, втіленого на рівнях індивідуального та колективного несвідомого, а також у контексті загальнонаціонального та локального (буковинського) буття. Водночас образи, через які в художньому наративі письменниці вербалізовано концепт зла, оприявнюють архетипи в юнгіанському баченні (Великої Матері, Мудрого Старого, Божественної Дитини, Трикстера тощо), а також текстуалізують певні ідеї (концепти), котрі розглядаємо як потенційно національні архетипи. Означений вектор інтерпретації дозволяє глибше зрозуміти, в який спосіб колективне несвідоме корелює з індивідуальним несвідомим авторки, дає можливість достеменніше осягнути особливості її погляду на проблеми добра й зла, розглянути специфіку їх трактування, конкретизувати модус творчої репрезентації національних тригерних концептів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У контексті вивчення психологічних аспектів природи *зла* однією з підставових дотепер залишається праця «Ефект Люцифера. Чому хороші люди чинять зло» професора Стенфордського університету (США) Ф. Зімбардо. Дослідник пов'язує зло із впливом колективної ідентичності, розглядає різні причини зла (сформовані чи ситуативні) як негативної, деструктивної дії, спрямованої на заподіяння шкоди іншим людям, їх приниження, насильство чи знищення [2]. Юнгіанська психологія не визначає зло як щось цілковито однозначне. У структурі кожної особистості присутня Тінь, явна чи прихована, і вона є необхідною для проживання повноти життя. На рівні міфу зло так само необхідне для оприявлення добра. К. Г. Юнг у відомій праці «Архетипи і колективне несвідоме» зазначає,

що для індивідуального й колективного несвідомого зло допомагає встановити баланс, явити фігуру спасителя [3, с. 351].

Зло в літературі має певні відмінності від його психологічного сприйняття. За концепцією А. Козлова зло необхідне для пізнання добра й духовності, тому людство протягом усього свого шляху прагнуло до його усвідомлення через міфологію та літературу [4]. Т. Гребенюк, досліджуючи есхатологічні мотиви української літератури 1990-х рр., із цього приводу зазначає: «Основною рисою сили Зла у творах масової літератури є її абстрактність, невизначеність» [5 с. 31]. У кожного автора художнє втілення проблеми зла має інтегральні й, водночас, типодиференційні характеристики, дослідження яких вимагає відповідних рівнів інтерпретації.

Проза відомої сучасної української письменниці Марії Матіос оприявнює в художньому дискурсі останніх десятиліть індивідуально актуалізовану архетипну антиномію Добро/Зло, що забезпечує гуманістичний потенціал її творчості назагал. Філософсько-естетичне переосмислення історичних реалій, що визначають тематичні доміанти повістей і романів письменниці, набувають у просторі художньої реальності її авторського тексту вищого понадбуттєвого сенсу. При цьому фундаментально незмінною в кожному разі залишається апологія морального начала, переведеного в естетичну площину. Тож закономірно, що художню адаптацію проблеми зла у прозі Марії Матіос дослідники найчастіше пов'язують зі сферою сакрального, про що свідчать публікації Г. Жуковської [6] та Г. Павлишин [7], які зосереджуються на символах божественного в її художньому світі. Утім, поруч із божественним, дихотомію буття оприявнює диявольське, на що звертають увагу і К. І. Юнг, і Ф. Зімбардо. Означений ракурс визначив предметний інтерес досліджень Л. Баранської [8] та М. Крупки [9]. Обидві авторки розглядають прояви грішного в прозі Марії Матіос, типологізуючи поняття «зло» із християнським уявленням про гріховність людини як негативну сутність буття назагал. Н. Горбач і Ю. Мірошниченко акцентують увагу на характеристиці «конфлікту добра і зла, любові й страху, “своїх” і “чужих”» [10] в аспекті символічного коду твору «Черевички Божої Матері». У статті молоді дослідниці Л. Солодкої вміщено принагідні зауваги щодо художнього втілення концепту *зла* в цьому романі крізь призму мілітарного тексту [11]. У названих та деяких інших публікаціях лише започатковано розв'язання порушеної у статті проблеми осягнення зла в прозі Марії Матіос. Означений ракурс інтерпретації актуалізує цей аспект декодування авторського тексту письменниці, недостатньо прописаний у сучасному літературознавстві.

Зло постає в певних образах, які є складовою системи літературного твору. Тож цілком логічним видається з'ясування їхнього художнього значення та психопоетикального (С. Михида) потенціалу в контексті репрезентації внутрішнього світу письменника [12]. До такої методологічної парадигми дослідження спонукають архетипні за характером образності повісті та романи Марії Матіос. Іманентну ознаку творчого самовираження письменниці, вочевидь, визначає «енергетичне перевантаження» того типу, що його Н. Зборовська потрактувала як «зниження психічної енергії в полі свідомого», внаслідок чого «активізуються глибинні енергетичні потоки неусвідомленого» [13, с. 12]. Вважаємо, що саме техніка психоаналізу уможливило розгляд творчості письменниці з гранично об'єктивних позицій. На особливий статус у цьому сенсі претендує теорія архетипів колективного та індивідуального несвідомого, яка й визначила методологічне підґрунтя запропонованого вектора інтерпретації роману «Черевички Божої Матері».

Мета дослідження – виокремити й типологізувати виміри зла, втіленого в романі Марії Матіос «Черевички Божої Матері». Досягнення мети передбачає виконання таких основних завдань: виявити епізоди твору, в яких потенційно присутній елемент зла на особистісному чи суспільному рівні; визначити художньо імплементовані в образах чи діях персонажів основні архетипи/концепти, придатні для інтерпретації як негативні; диференціювати рівні тексту, на яких тією чи тією мірою проявляється зло; конкретизувати смислоємність архетипної при-

роди зла в межах особистого світогляду та індивідуальної естетики письменниці; обґрунтувати напрями подальших інтерпретаційних стратегій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проза Марії Матіос різнопланова за тематикою, образною системою, специфікою нарративу, іншими структурно-функціональними рівнями тексту. Воднораз більшість творів письменниці об'єднує спільна стильова домінанта. Її іманентні абриса окреслює Т. Федюк, міркуючи про романи «Солодка Даруся» та «Майже ніколи не навпаки». Він, зокрема, зауважує, що це «доволі серйозна спроба осмислити історію і трагедію рідної Буковини та й України загалом, при тім осмислити глибоко художньо, не збиваючись ані на голий документалізм, ані заперечуючи саме життя буйною та невмотивованою авторською фантазією» [14]. Роман Марії Матіос «Черевички Божої Матері», що визначив об'єкт пропонованого дослідження, прирощує характерну для сюжетів прозопису письменниці історичну канву. Бо ж ідеться про реальні трагедії української історії ХХ століття: жахливі дні німецько-румунської окупації Буковини, масові вбивства євреїв («ще живих, але вже мертвих»), антилюдські невігластва влади «красних», для яких «нема Бога» і кривавий «месіанізм» яких перейняв на себе, за словами Є. Маланюка, апокаліптичну «місію Абсолютного Зла. І то – в мірилі світовому» [15, с. 174].

Попри історичну достовірність художнього буття як невід'ємну ознаку палітри тексту, в авторській картині світу Марії Матіос плідно «представлено численні прояви психологізму та широке коло прийомів і засобів, які використовує письменниця на сюжетно-фабульному й мовленнєвому рівні» [16, с. 274]. Ідеться й про сам предмет художнього психологізму, що його свого часу В. Фащенко означив як «відображення внутрішньої єдності психічних процесів, станів, властивостей і дій, настроїв і поведінки людини, а також соціальних груп і класів. <...> Завдяки психологізму з'являється багатогранність образів, переконливість реальних колізій, мотивів поведінки дійових осіб і правдивість діалектики людської душі» [17, с. 49]. Роман «Черевички Божої Матері» яскраво ілюструє слушні наукові сентенції авторитетного літературознавця. Адже всі події, зображені у творі, передаються крізь призму психології головної героїні – хворої на епілепсію, вельми чутливої до всього доброго й лихого дванадцятирічної дівчинки Іванки Борсук, яка мріяла «досягти неба» й «вилікувати» світ від зла з допомогою віднайдених міфічних Черевичків Божої Матері. З метою поглиблення психологічного виміру тексту Марія Матіос естетично доцільно використовує відомий із багатьох її творів («Солодка Даруся», «Майже ніколи не навпаки», «Москалиця») прийом, у яких «головні героїні наділялися особливим психологічним станом унаслідок трагічних випробувань у своєму житті» [10].

Композиційно-образну палітру твору, його сюжетні колізії підпорядковано протистоянню двох протилежних сил, на яких споконвіку тримається світ. Роман «Черевички Божої Матері» репрезентує і міжособистісні, й соціальні конфлікти, котрі вказують на те, що зло може бути оприявлене на різних рівнях. Аналіз цієї репрезентації в тексті (й підтексті) твору дозволяє упритул наблизитися до розуміння світоглядних пріоритетів авторки в контексті розуміння добра й зла у вимірах усезагальних та особистісних. До подібної думки спонукає й сама письменниця, про що свідчить одне зі знакових її інтерв'ю щодо глибинних смислів роману: «Це ще одна моя мандрівка в українські історичні пекла. Нещадна мандрівка. Без ретуші і без лукавства. Вона жорстока. Така, як бувають одні люди до інших людей. Навіщо я так? Для того, щоб люди замислювалися над тим, ЩО роблять з іншими людьми. Але, на жаль, у мене як у письменника і як у людини немає відповіді, ЧОМУ люди так робили в тому часі, про який пишу. Так само, як немає відповіді, чому люди взагалі чинять смертельне зло іншим людям» [18].

А. Козлов у монографії «Духовність як літературознавча категорія», апелюючи до відомих ідей Ф. Ніцше, констатує, що зло уособлює все те, що сприяє «руйнації блага та вже сформованих загальнолюдських цінностей» [4, с. 17]. Відтак у творах художньої літератури ця морально-етична категорія зазвичай позбавлена абстрактності, як, власне, й категорія *добра*. Ці бінарні концепти матеріалізуються у романі «Черевички Божої Матері» відповідно в позитивних/нега-

тивних образах (описах, епізодах, портретних характеристиках, поведінці персонажів, їхніх розмовах, роздумах, спогадах тощо). Зрештою, одне з утілень повномірної реалізації архетипу Великої Матері – бабуся головної героїні – зазначає, «що все між людьми минає – лишається тільки добро і зло» [19, с. 27], а перед дівчинкою постає завдання, що його варто сприймати як ідейно-філософський тезаурус твору. Іванка в кожній ситуації зіткнення з темними силами намагається з'ясувати, «що воно добро, а що воно зло?» [19, с. 27]. Художня палітра тексту роману розгортається як грандіозне тло змагу двох протилежних світів – Божого та його антипода, що в архетипному плані текстуально імплементують одвічну опозицію Добро/Зло (Космос/Хаос). При цьому концепт *зло* оприаявлено кількома вимірами:

– **міфічний** – на рівні вірувань головної героїні Іванки Борсук, здобутих у процесі виховання сім'єю та оточенням;

– **особистісний** або ж **інтрапсихічний** – на рівні індивідуальних переживань дівчинки в процесі її психофізіологічного розвитку;

– **соціальний/історичний** – на рівні глобальних подій, що розгортаються у сюжеті твору.

Перший вимір представлено рецепцією Іванки **міфічних** уявлень про світ, які вона отримала в результаті свого дорослішання. Ці уявлення сформувались як синтез християнських та язичницьких вірувань і традицій її предків, родини, оточення. Відповідно, й розуміння природи зла у свідомості дівчинки забезпечується синкретичним світорозумінням, характерним для національного світогляду українців. Уже на початку твору авторка розгортає перед реципієнтом архетипну стрижневу біблійну антитезу Добро/Зло, що постає перед зором Іванки відомою зі Святого Письма картиною місяця, на якому за легендою «два рідні брати <...> готові розпороти один одному животи» [19, с. 9]. Її багата фантазія, генетично налаштована виключно на добростворення, вимальовує ситуацію, в якій хочеться «будь-що розборонити розлючених братів» [19, с. 10]. Вірна своєму світоглядному й естетичному чуттю, Марія Матіос із перших сторінок роману передає архетипну суть зла – повсюдного й вічного, як, власне й добра, що протистоїть злу і в житті, й у самій людині. З цією метою письменниця органічно корелює біблійні ремінісценції з фольклорно-міфологічним тлом. Відтак жвава й багата уява дівчинки дозволяє їй створити яскраву картину протистояння споконвіку ворогуючих Авеля й Каїна як перманентно усталений символ абсолютного зла. Відкрита до всього нового й позбавлена страху, Іванка сприймає «майже добре» [19, с. 12] зловісних міфічних персонажів у нічному лісі («діда Хая», «заздрісну Бісицю»), на відміну від «лякливої історії братовбивства» [19, с. 9], яку розповіла їй бабуся. Тут бачимо, що розуміння зла значною мірою сформоване зовнішніми чинниками (вірогідність канонічного джерела, думка авторитетної особи). Архетипна структура подібних образів у романі вельми різнопланова й визначається радше національними архетипами та їх вільним тлумаченням. Тож маркери зла, втілені в концептах *братовбивства*, *обману*, *спокуси*, варто розглядати як такі, що оприаявнюються в страхах самої героїні твору.

Другий вимір текстуалізації концепту *зла* в романі «Черевички Божої Матері – **інтрапсихічний** – тісно переплетений із першим, оскільки магічний світогляд визначив невід'ємну складову психосвіту Іванки. Дівчинка прагне жити в гармонії з навколишнім світом, намагається дотримуватися настанов дорослих, чинити лише добро. Однак моральний переступ (зазначимо, що він може проявлятися різною мірою, тож не автоматично вказує на абсолютне зло) є необхідною частиною індивідуалізації. Відомий американський фахівець у галузі міфології Дж. Кемпбелл із цього приводу писав, що герой повинен виявити непослух задля початку власного шляху [20, с. 91]. Проте подібні вчинки можуть мати й реальні негативні наслідки як потенційний вияв зла. Наприклад, Іванка чинить явний непослух, коли повертається з Дідькової Ями й у раптовому замилюванні місяцем «стає маком – задирає голову догори й повільно, крок за кроком, рушає назадьма» [19, с. 7]. При цьому вона чітко пам'ятає повчання духовної наставниці, москалиці Северини, про те, що «дитині, в якій є мама, назадьма йти не можна», бо «мама може дочасу спокійнитися» [19, с. 7]. Все ж для допитливої дівчинки спокуси пізнати

світ і проявити самостійність вчинків штовхає її до непослуху. З одного боку, можна трактувати ці дії Іванки як прояв зла. Дівчинка несвідомо прагне позбутися опіки. Але ж сепарація, за народними уявленнями та фольклорно-міфологічними канонами категорично заперечується, допоки жива мати, тому й сприймається як гріх. Таємнича невідомість, символічно маркована топонімом «Дідькова Яма», скеровує психіку героїні до прийняття Тіні як інтеграції особистих витіснених рис, котрі зазвичай вважаються злом. На текстуальному рівні це розкривається в прагненні дівчинки «побачити свою тінь від місяця», але він її «піймати <...> не дає. О-о-о, як то недобре...» [19, с. 8].

Інтерпретаційні ресурси аналітичної психології уможливають виявлення у подібних сюжетних епізодах архетипи індивідуального несвідомого. Йдеться, зокрема, про архетипи Тіні та Персони як вияви індивідуалізації, що в юнгіанській психології співвідносяться з вирізненням індивідуального з колективного і «наймогутніше впливають на Его» [13, с. 135]. Іванка, незважаючи на свій вік, є сильною індивідуальністю, про що свідчить її прагнення «стати супроти великого зла, знищивши його, як хотіла зупинити братовбивство Каїна та Авеля, тому то вона і шукала цвіт папороті, а згодом – черевички Божої Матері, аби стати сильнішою, витривалішою» [11]. Добростверджувальні аспекти психопортрета героїні ілюструють і її вчинки, й інтенції, оприявлені в тексті численними внутрішніми монологами на кшталт: «Бо ж хіба би дозволила Матір Божа одним людям чинити з іншими людьми те, що вони вчинили в Іванчиному селі? Іванка тоді хотіла стати впоперек зла, та вона замаленька супроти зла і в неї замало сили...» [19, с. 212].

Соціальний/історичний виміри зла можна умовно ототожнити, проте в романі «Черевички Божої Матері» їх представлено в певній динаміці, що дає підстави для диференціації. Усі зображені у творі перипетії на рівні соціуму продиктовані «колесом історії». Тож є сенс припустити, що соціальне зло (наприклад, дискримінація за національними ознаками, яка посилюється з приходом радянської влади й нашествям фашистської навали) логічно віднести до історичних маркерів темпорального коду тексту. Однак письменниця, вочевидь, структурує градацію – від зображення побутових конфліктів і втрат (як статус, майно) до апогею зла, зокрема, жорстокого вбивства німцями персонажів, котрі втілюють найважливіші для авторки архетипи – Великої Матері й Божественної Дитини (Хаї Рендигевич та її новонародженого дитяти).

Одним із негативних аспектів буковинського суспільства початку ХХ століття як реальних проявів зла, що знайшли особливе оскарження з боку письменниці, постали в романі історично зафіксовані жорстокі свідчення антисемітизму – і то не тільки з боку чужинців, але й односельців Іванки. Авторка показує, що євреїв інтегровано до соціуму, вони посідають поважні посади, але навіть у деталях відчутне упереджене ставлення до них. Ці тональності вчуваються у висловлюваннях типу «як?! панотець хоче завести жидівку в церкву?» [19, с. 139]. Іванка, на відміну від байдужих до людського горя односельців, чи не єдина співчуває приреченим на страту євреям. Промовистою гіперболою («умерла разом з усіма»; «осліпла і оглухла») авторка передає силу потрясіння, з яким тонка психіка дитини не спроможна впоратись. Однак ніщо не здатне вбити в душі дівчинки незгасну віру в перемогу над злом. Про це свідчить чимало епізодів у романі, скажімо, намагання відшукати в лісі маленького єврейського хлопчика Елі Шерфа, якому дивом вдалось уникнути трагічної долі кривих родичів. А в піклуванні про вагітну іудейку Хаю, котра знаходить порятунок у православному храмі, виявляється повна емпатія дівчинки, зумовлена глибинним відчуття впливу архетипу Матері, що нівелює установлені суспільні норми.

Наступний аспект зла – «**красні комісари**» – оприявнює в романі узагальнений образ темної сили, що сягає архетипної біблійної антиномії Добро/Зло: «Нема Бога, Августина! – майже мирно відповів вуйні офіцер <...> Комуністи не визнають вашого бога» [19, с. 149]. Письменниця виокремлює одного з них, **красного комісара** – без імені (традиційний стилістичний засіб узагальнення), проте з виразно деталізованим портретом: «Такого красного чоловіка – роз-

правленого і дуже рівного в плечах і в цілій поставі – в їхньому селі ще не було. Іванка відчула, як швидко, несамовито забилося в ній серце» [19, с. 126]. Ошатні зовнішні форми зла нерідко зваблюють і воно видається не таким уже й темним, що актуалізує *архетип Трикстера* (колективної тіньової фігури за К. Г. Юнгом [3, с. 349]). Цей архетип не притаманний менталітету українців, тому декому з них інколи помилково він видається принадим своєю загадковістю й незвідністю. Саме таким постає у творі архетип Трикстера, втілений у негативному образі «красного комісара», що первісно викликав неабияке зачарування Іванки, навіть закоханість: «Дитині здалося, що саме цієї миті небачено красний чоловік дуже приязно усміхається тільки їй ледь-ледь відкритими устами – і вона зачервонілася» [19, с. 126]. Проте спершу привабливе *Червоне зло* поступово набуває ознак грандіозної апокаліптичної містерії, поданої в химерному сплетінні реального й містичного: «солдати з гвинтівками» на «грузовіках» асоціюються із «двома звірами на колесах, що блимають яскравими жовтими очима серед нічної темряви» [19, с. 134]. Зло виявляє свою істинну подобу і стає безжальним навіть до своїх прихильників, що неймовірно жахає дівчинку: «І раптом Іванці захотілося закричати на все горло <...> зараз, коли красний комісар запакував у грузовік навіть вуйну Августину з вуйком Дмитром і всю їх фамілію <...> а вони так увихалися коло тих комісарів...» [19, с. 149].

Не менш яскраво оприявлене зло у збірному образі німецьких загарбників, які проявляють особливу ненависть до євреїв, не порівнювану з жодною дискримінацією, свідком якої неодноразово ставала Іванка. Тепер уже не *красні*, а *чорні*, вони «темні проти сонця, <...> повільно <...> випливають з верха вуличної гірки...» [19, с. 177]. Образ «*чорного сонця*» як символу антилюдської сутності фашизму й уособлення абсолютного зла, набуває потужної катарсисної сили, котра буквально вражає свідомість дівчинки: «Вона ніколи не бачила *чорного сонця*. А тепер розпечена пательня сонця гострими голками штрикає їй очі і падає усім своїм круглим чорним тілом на Іванку» [19, с. 191]. *Історичне зло* з його насильницьким вростанням у буковинський топос у психосвіті героїні постає як вселенське зло. З метою увиразнення його потворного начала письменниця вдається до експресіоністських форм вираження, натуралістичної достовірності в зображенні жорсткості «чужих режимів» і «своїх» катів. Для потвердження варто навести один із багатьох можливих фрагментів тексту: «Дитячі кісточки нечутно хруснули під недавно вичищеним об убрання Хунди Шерф блискучим чоботом німця» [19, с. 199]. Черевичок Хаї Рендигевич «із плямами бурої крові», знайдений Іванкою, переростає межі символу окремої трагедії й набуває всезагального сенсу, сягаючи архетипного рівня образу України на трагічних перехрестях історії. Вкладена в уста героїні молитва, якою закінчується роман, «вирваним із самого серця голосом» апелює до читача й, водночас, конкретизує психопортрет самої авторки твору, сакралізує її прагнення зупинити зло в усіх його вимірах.

Висновки і перспективи дослідження. З'ясування специфіки художньої трансформації морально-етичної проблеми зла в романі «Черевички Божої Матері» Марії Матіос дає підстави для загального висновку щодо його архетипної генези. Синтез різних кодів функціонування концепту *зла* в художньому тексті фокусується в парадигмі юнгіанської психології, в якій зло не сприймається одноплщинно, оскільки певною мірою є необхідним для гармонійного психічного розвитку й усвідомлення добра як рівнозначної складової дихотомії буття. Зло в літературі виступає важливим концептом як спосіб повномірного сприйняття й відтворення особистісних інтенцій і соціальних явищ, виявлення рис психопортрета автора, втіленого в індивідуальних моделях репрезентації зла в мегатексті.

В аналізованому романі зло представлене на рівнях індивідуального та колективного несвідомого й творчо реалізоване у трьох вимірах: міфічному, інтрапсихічному та соціальному/історичному. Перший вимір постає крізь призму психосвіту головної героїні Іванки Борсук у контексті народних вірувань щодо ототожнення зла як демонічної сили. Інтрапсихічний вимір репрезентації зла оприявлено у внутрішніх конфліктах дівчинки, яка про-

живає активний етап індивідуації та інтеграції архетипів індивідуального несвідомого, зокрема архетипу Тіні. Її прагнення робити добро й водночас несвідомо вчинені, почасти неunikні негативні поступки ілюструють, як і в першому випадку, неоднозначний погляд письменниці на проблеми добра й зла назагал. Натомість абсолютне зло Марія Матіос однозначно потрактує на історичному вимірі, з максимальною вірогідністю й повнотою розкривши його сутність у зображенні жорстоких злодіянь радянських і німецьких завоювників. При цьому вона застерігає від оманливого сприйняття привабливої подобі абсолютного зла. Його уособленням у романі виступає архетип Трикстера, художньо втілений в образі «красного комісара».

Багаторівневість сенсів художнього світу прози Марії Матіос значною мірою структурована образами, архетипними за походженням та семантичним спектром. Ця типодиференційна ознака психоаналітичного нарративу, що є іманентною для більшості її творів, найновіших у тім числі («Мамі», «Нація: серце навпіл»), перебуває поки на початкових стадіях наукового осмислення, незважаючи на поважний корпус праць. Тож запропонований у статті вектор студіювання можна вважати магістральним і перспективним, оскільки його інтерпретаційні ресурси скеровані на виявлення множинних кодів мегатексту письменниці та з'ясування прикмет її психопортрета. Істотно також, що психопоетикальна парадигма дослідження загалом і теорія архетипів зосібна здатні доповнити об'єктивне уявлення про психологічні спонуки звернення Марії Матіос до тем творчості, особливо чутливих для неї самої й архіважливих для всієї сучасної української літератури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ключек Г. Енергія художнього слова : збірник статей. Кіровоград : Редакційно-видавничий відділ Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, 2007. 448 с.
2. Зімбардо Ф. Ефект Люцифера. Чому хороші люди чинять зло ; пер. з англ. Любомира Шерстюка. Київ : Yakaboo Publishing, 2022. 592 с.
3. Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме / пер. з нім. К. Котюк ; наук. ред. О. Фешовець ; 2-ге опрац. вид. Львів : Астролябія, 2018. 608 с.
4. Козлов А. Духовність як літературознавча категорія : монографія. Київ : Акцент, 2005. 272 с.
5. Гребенюк Т. Ситуація есхатологічного напруження в українській масовій літературі 1990-х рр. *Наукові праці : науково-методологічний журнал*. 2013. Вип. 212. Т. 224. С. 28–34.
6. Жуковська Г. Сфера *sacrum* у художньому дискурсі Марії Матіос. *Studia Ucrainica Varsoviensia*. 2019. № 7. С. 185–200.
7. Павлишин Г. Міфопоетична інтерпретація символів у прозі Марії Матіос. *Питання літературознавства*. 2011. Вип. 82. С. 28–34.
8. Баранська Л. Вербалізація концепту гріх у малій прозі Марії Матіос. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2015. С. 5–14.
9. Крупка М. Жертва чи грішниця: жінка у художньому світі Марії Матіос (на матеріалі повісті «Майже ніколи не навпаки»). *Національна ідентичність в мові і культурі* : збірник наукових праць / за заг. ред. А. Г. Гудманяна, О. Г. Шостак. Київ : Талком, 2019. С. 65–69.
10. Горбач Н., Міщенко С. Семантика символу черевичків у повісті М. Матіос «Черевички Божої Матері». URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/2451/2436> (дата звернення: 13. 08. 24).
11. Солодка Л. Мілітарна проблематика у художньому полотні М. Матіос «Черевички Божої Матері». URL: http://zfs-journal.uzhnu.uz.ua/archive/27/part_3/33.pdf (дата звернення: 11. 08. 24).
12. Михида С. Психопоетика українського модерну : Проблема реконструкції особистості письменника : монографія. Кіровоград : Поліграф – Терція, 2012. 357 с.
13. Зборовська Н. Психоаналіз і літературознавство : посібник. Київ : Академвидав, 2003. 392 с.
14. Федюк Т. Спроба осмислити історію: рецензія на книгу Марії Матіос. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2013/10/131022_book_2013_review_matios_fedyuk (дата звернення: 17. 07. 24).
15. Маланюк Є. До проблеми большевизму. Книга спостережень : Фрагменти. Київ : Атіка. 1995. С. 142–201.

16. Івашина О. Психологізм у творчості Марії Матіос: теоретичні та прикладні аспекти. *Закарпатські філологічні студії*. 2023. Вип. 29. Т. 1. С. 269–274.
17. Фащенко В. У глибинах людського буття : Етюди про психологізм літератури. Київ : Дніпро, 1981. 279 с.
18. Марія Матіос: Новий роман – ще одна моя мандрівка в українські історичні пекла. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2013/09/18/mariya-matios/> (дата звернення: 08. 07. 24).
19. Матіос М. Черевички Божої Матері. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2022, вид. 2-ге. 224 с.
20. Кемпбелл Дж. Тисячоликий герой ; пер. з англ. О. Мокровольського. Львів : Terra Incognita, 2022. 416 с.